

Original Article

A Reflection on the Difficulty of Constitutional Amendment In Iran

Saber Almasi Khani¹ , Ali Sohrablou²

Highlights

- The difficulty of constitutional amendment in Iran is not merely the product of the formal procedures under Article 177; it results from the interaction of formal barriers, limited historical experience of amendment, and the prevailing political culture of constitutional change.
- Excessive amendment difficulty has reduced the effectiveness of formal amendment rules, exposed certain constitutional rules to obsolescence, and redirected constitutional change toward informal mechanisms, particularly interpretation.
- Improving the constitution itself requires redesigning Article 177 through a multi-track, subject-oriented model in which fundamental amendments remain subject to stronger safeguards while minor amendments follow a simpler and more proportionate procedure.

ABSTRACT

Introduction

Constitutional amendment is a mechanism for repairing imperfections in a foundational text, adapting it to social and political change, and enabling pacifying change without revolution or adoption of an entirely new constitution. Yet a constitution must also resist transient political pressures if it is to preserve supremacy, stability, and authority. The central problem is therefore not a binary choice between flexibility and rigidity, but the design of a balanced degree of amendment difficulty that protects constitutional continuity while preventing amendment stasis and obsolescence. This question is especially significant in Iran, where the Constitution of the Islamic Republic has been formally amended only once, in 1989, and where “constitutional amendment difficulty” has received little independent treatment in Persian legal scholarship. This study aims to clarify the concept, identify its codified and nontextual factors, and evaluate the Iranian constitutional order accordingly. It asks what amendment difficulty means, which factors shape it, and how Iran’s rules and practices should be assessed. The study hypothesizes that amendment difficulty in Iran is high because the formal amendment rules of Article 177 interact with a limited amendment history and a political culture that treats constitutional revision as exceptional.

Methods

The study employs a descriptive-analytical method and an observation-oriented approach. It first reconstructs amendment difficulty and its relationship with constitutional flexibility and rigidity through constitutional-law scholarship and theories of the design of amendment rules. It then classifies the determinants of difficulty into written and non-contextual sources. The written dimension includes

How to Cite: Almasi Khani, Saber, Sohrablou, Ali, "A Reflection on the Difficulty of Constitutional Amendment In Iran", Legal Research, Vol. 29, No. 114, 2026, pp: 283-302.

DOI: <https://doi.org/10.48308/jlr.2024.230235.2428>

Received: 13/01/2023-Accepted: 22/01/2024

1. L.L.M, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

Corresponding Author Email: saber.almasi@ut.ac.ir

2. Ph.D., Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

procedural stages, institutional competences, amendment thresholds, referendums, and temporal limitations and unamendability, with particular attention to Article 177 of the Iranian Constitution. The unwritten dimension covers temporal variability, amendment experience, political structure, party competition, norms of constitutional change, constitutional veneration, amendment cultures, and informal change. Comparative examples from the United States, India, Germany, New Zealand, Japan, Canada, Colombia, and selected African and Caribbean jurisdictions demonstrate that difficulty is relative and context-dependent. Finally, the four stages established by Article 177—initiation, deliberation and approval, confirmation, and referendum—are evaluated quantitatively and qualitatively. The inquiry combines doctrinal reading of constitutional provisions with critical comparison and distinguishes normative amendment design from its design and operation. The consequences of high difficulty are also examined through the interpretive practice of the Guardian Council, the General Policies concerning Article 44, and constitutional provisions identified as requiring formal reform.

Results and Discussions

Amendment difficulty denotes the degree of procedural and practical hardship faced by reformers seeking formal constitutional change; it cannot be inferred solely from codified amendment rules. Flexibility and rigidity lie on a continuum, and measuring difficulty merely by counting amendments or scoring formal thresholds is inadequate. The scope of each change, nature of party competition, historical circumstances, political conventions, and the amendment culture of the constitution affect how identical rules operate. Amendment difficulty is therefore contextual, temporally variable, and produced by interacting causes. Written causes include multiple procedural stages, concentration of the initiation power, supermajority requirements, compulsory referendums, and temporal or substantive restrictions. Unwritten causes include the demands of a historical period, institutional composition, pluralism, previous success or failure in reform, and public attitudes toward constitutional change. The article distinguishes an “amendment culture as acceleration,” which turns amendment into a rapid instrument of political objectives; an “amendment culture as redirection,” which transfers change from the formal route to interpretation, convention, or substitute practices; and an “amendment culture as incapacitation,” which deprives formal amendment rules of practical authority. High difficulty has ambivalent consequences. It may preserve institutional stability, protect fundamental rights, and prevent opportunistic manipulation. Beyond a reasonable level, however, it makes amendment rules ineffective, leaves provisions obsolete, reduces responsiveness to social transformation, restricts political dialogue, and encourages opaque informal amendment. Excessive flexibility creates the opposite risk by reducing the constitution to a statute and enabling partisan revision. No universally optimal degree of rigidity therefore exists; amendment design must reflect constitutional purposes and the importance of the provision concerned. Article 177 establishes four cumulative stages in Iran: initiation by the Leader after consultation with the Expediency Council; deliberation and approval by the Constitutional Revision Council; confirmation by the Leader; and final approval by an absolute majority of referendum participants. Their multiplicity creates substantial structural difficulty. Expediency controls initiation and confirmation, making difficulty contingent on political judgment, while the Constitution specifies no voting threshold for the Revision Council. Compulsory referendum for every amendment, without distinguishing transformative changes from minor changes, imposes the same demanding route on unequal subjects. The formal arrangement thus combines severe rigidity with ambiguity or unjustified flexibility. Unwritten factors intensify this burden. The sole amendment experience of 1989 covered numerous structural matters and entrenched an understanding of amendment as an exceptional, comprehensive event rather than a mechanism for a needed fix. The result is an environment approaching constructive unamendability. The Guardian Council’s interpretation of Article 113, its 2021 resolution prescribing qualifications for presidential candidates, and the practical transformation of Article 44 through general policies are presented as instances approaching informal constitutional alteration. These developments resemble a redirection culture, as change occurs outside the procedure designed for it. Interpretation may resolve ambiguity, but it cannot provide the procedural legitimacy, public participation, and clarity of formal amendment and may create rules beyond the text. It also identifies matters requiring formal reform, including local councils, legislative delegation, the Guardian Council’s rule-making position, and state broadcasting. Written obstacles, historical experience, and interpretive substitution therefore combine to produce an unreasonable degree of constructive unamendability.

Conclusion

The study concludes that amendment difficulty in Iran has moved beyond a defensible equilibrium. Formal obstacles and historical-cultural factors reinforce one another, obstruct necessary reform, and redirect constitutional change toward less transparent practices. The appropriate response is not to abolish rigidity or simplify all amendments uniformly, but to redesign Article 177 as a multi-track, subject-sensitive

procedure. Fundamental provisions concerning constitutional identity and basic rights should retain demanding protections, while minor and non-fundamental changes should follow a clearer, less burdensome route. Precisely defined initiators, amendment thresholds, and procedures for each category would preserve stability while restoring necessary change to a lawful, transparent, and participatory process.

Keywords: Flexibility, Article 177, Amendment, Difficulty.

تأملی در مسئله دشواری بازنگری قانون اساسی در ایران

صابر الماسی خانی^۱، علی سهرابلو^۲

نکات برجسته

- دشواری بازنگری قانون اساسی در ایران صرفاً محصول آیین‌های مدون در اصل ۱۷۷ نیست، بلکه از هم‌افزایی موانع رسمی، تجربه تاریخی محدود بازنگری و فرهنگ سیاسی حاکم بر تغییر قانون اساسی پدید آمده است.
- فراتر رفتن دشواری بازنگری از حد متناسب، کارایی قواعد رسمی بازنگری را کاهش داده، برخی قواعد قانون اساسی را در معرض متروک شدن قرار داده و تغییر قانون اساسی را به مسیرهای غیررسمی، به‌ویژه تفسیر، سوق داده است.
- بهبود قانون اساسی مستلزم بازطراحی اصل ۱۷۷ بر پایه الگویی چندمسیره و موضوع‌محور است تا اصلاحات بنیادی تابع تضمین‌های سخت‌گیرانه باشد و تغییرات جزئی از مسیری ساده‌تر و متناسب‌تر انجام شوند.

چکیده

دشواری بازنگری، بایسته استواری قانون اساسی است و از این‌رو، اصل بر دشواری امکان بازنگری است. اما هیچ متنی بی‌عیب‌ونقص نیست و گذشت زمان مثبت این امر است؛ بنابراین، میزان دشواری بازنگری قانون اساسی باید حد مشخصی داشته باشد و اگر چنین نباشد، آثار سوء آن در سلامت قانون اساسی رخ می‌نماید. از این‌رو لازم آمد طی پژوهشی مجزا، مسئله دشواری بازنگری قانون اساسی و ابعاد مختلف آن بررسی و نظری به وضعیت نظام حقوقی ایران شود. نگارندگان با روش تحلیلی - توصیفی و برپایه رویکرد مشاهده‌محور، ابتدا مسئله دشواری بازنگری را تشریح کردند و سپس وضعیت دشواری قواعد بازنگری در ایران را سنجیدند. نتیجه آن شد که میزان دشواری قواعد بازنگری در ایران بالاست و همین، موجب ناکارآمدی قواعد بازنگری، پیدایش گونه‌ای نامناسب از «فرهنگ جهت‌دهی مجدد» و متروک شدن برخی از قواعد قانون اساسی شده است. از این‌رو، پیشنهاد شد که شاکله قواعد بازنگری دگرگون شود؛ این‌گونه که بازنگری از حالت تک‌مسیره به درآمد و وضعیت چندمسیره و چندموضوعه به خود گیرد.

کلید واژگان: انعطاف‌پذیری، اصل یک‌صد و هفتاد و هفتم، بازنگری، دشواری.

استناد به این مقاله: الماسی خانی، صابر، سهرابلو، علی، «تأملی در مسئله دشواری بازنگری قانون اساسی در ایران»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره ۲۹، شماره ۱۱۴، تیر ۱۴۰۵، صص: ۲۸۳-۳۰۲.

DOI: <https://doi.org/10.48308/jlr.2024.230235.2428>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲

۱. کارشناس ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

ایمیل نویسنده مسئول: saber.almasi@ut.ac.ir

۲. دکتری، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

«بازنگری»^۱ از واژه لاتین emendare گرفته شده و به معنای «پیراستن از نقص و کاستی» است.^۲ درواقع، اصول بازنگری راهی در برابر قانونگذاران و مردم قرار می‌گشایند تا بدان طریق، قانون اساسی را از کاستی‌ها و نواقص برهانند و بدون نوشتن متن جدیدی، روزآمدش سازند. به بیان روشن‌تر، باوجود بازنگری بدون اینکه هزینه داشتن قانون اساسی ناقص، امکان رخداد انقلاب خشونت‌آمیز یا نوشتن قانون اساسی جدید را متحمل شویم، امکان تغییر صلح‌آمیز قانون اساسی فراهم می‌شود.

مطالعات درباره بازنگری قانون اساسی نوظهورند و در بسیاری از نظام‌های حقوقی، اهمیت آن مغفول مانده و علل مختلفی به چنین غلغله‌ای منجر شده است. درخصوص ایران، مضاف بر عوامل حقوقی می‌توان غلبه فضای بازنگری‌ناپذیری یا تجربه حداقلی بازنگری را از عوامل مهم غیرحقوقی برشمرد. این درحالی است که موضوعات مختلفی همچون بازنگری نوشته و نانوشته، بازنگری‌ناپذیری، انعطاف و عدم انعطاف قانون اساسی، دشواری بازنگری قانون اساسی، نظارت قضایی^۳ بر بازنگری و مراحل آن، ازجمله موارد مورد بحث در حوزه بازنگری قانون اساسی به شمار می‌آیند. از این دریچه، نگارندگان به فراخور ضرورت و بدیع بودن یکی از موضوعات مهم درخصوص بازنگری، یعنی «دشواری بازنگری قانون اساسی»^۴ را جهت تحلیل و بررسی انتخاب کرده‌اند. در واقع، از چند جهت موضوع فوق حائز اهمیت است: اول اینکه فهم و آشنایی با مفهوم فوق در ادبیات حقوق ایران اهمیت بسیاری دارد؛ زیرا که نوشته یا منبعی دیده نمی‌شود که موضوع مزبور را طرح و بررسی کرده باشد. دوم آنکه، آنچه هویداست این است که علی‌رغم گذشت قریب به نیم‌قرن از تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فقط یک بار قانون اساسی تغییر پیدا کرده و دشواری چالش‌برانگیزی بر امکان تغییر قانون اساسی سایه افکنده است که چنین امری، مانع جدی بر راه بازنگری قانون اساسی است. سوم اینکه، شناخت دقیق اینکه چه عواملی ممکن است بازنگری قانون اساسی را دشوار سازند، محل اهمیت است؛ زیرا دشواری نهفته در متن قانون اساسی فقط یکی از عوامل میزان دشواری بازنگری قانون اساسی است. نهایتاً اینکه، باتوجه به این اوصاف، لزوم ارائه تحلیلی جامع درخصوص دشواری بازنگری قانون اساسی در نظام حقوقی ایران مشهود است.

درباره دشواری بازنگری، پیشینه فارسی موجود نیست و عمدتاً در انتقال و شرح مفاهیم و مبانی بر منابع لاتین تکیه شده است. در مقاله حاضر نگارندگان تلاش کرده‌اند باتکیه بر روش تحلیل و توصیفی و بر رویکرد مشاهده‌ای، به سؤال «مفهوم دشواری بازنگری قانون اساسی چیست و با تکیه بدان، وضعیت ایران چگونه قابل تحلیل است؟» پاسخ دهند. فرض هم بر این است که درجه دشواری بازنگری قانون اساسی در ایران بالاست و علل مختلفی به چنین وضعیتی منجر شده است. اهمیت این نوشته در این است که اول، مفهوم دشواری بازنگری قانون اساسی را که در نظام حقوقی ایران، مفهومی غریب و مغفول است، می‌نمایاند. دوم، با نظر به مبانی و مفاهیم ناظر بر دشواری بازنگری، توضیحی در خصوص وضعیت حقوق ایران، هم از نظر دشواری رسمی بازنگری و هم از نظر فرهنگ حاکم بازنگری، معرفی می‌کند.

1. Amendment

2. Skeat, Walter A. *A Concise Etymological Dictionary of the English Language*, Oxford: Clarendon Press, 1885, P 140.

3. Judicial Review

4. Constitutional Amendment Difficulty

البته این نکته قابل ذکر است که منظور از «دشواری» در این متن، میزان و درجه دشواری بازنگری قانون اساسی است نه وضعیت دشوار بازنگری. یعنی فرض این است که برای بازنگری، وضعیت دشواری طراحی شده است، اما اینکه میزان دشواری چه قدر باشد، محل بحث و فحص است.

۱. مفهوم دشواری بازنگری

وقتی صحبت درباره دشواری چیزی است، منظور از آن، میزان سختی و صعوبتی است که در نیل به آن چیز مصروف می‌داریم؛ بنابراین، منظور از دشواری بازنگری قانون اساسی، میزان دشواری و صعوبتی است که اصلاحگران قانون اساسی در محقق ساختن آن مواجه‌اند. حال، این صعوبت علل بسیاری دارد که در قسمت‌های بعد بررسی می‌شود. برای درک بهتر مفهوم دشواری بازنگری به مثالی اشاره می‌شود. در قرن هجدهم در ایالات متحده آمریکا، قانون اساسی که اصول کنفدراسیون خوانده می‌شد، شرط تحقق بازنگری را رضایت همه ۱۳ ایالات موجود دانسته بود. باوجود چنین مقرره‌ای، فرایند بازنگری قانون اساسی بارها به در بسته خورده بود و اصلاحگران نمی‌توانستند قانون اساسی را با مسائل و مشکلات مستحده، موافقت دهند. از این رو، مجمعی در فیلادلفیا، با نقض قواعد بازنگری، قانون اساسی تماماً جدیدی تصویب کرد که ضمن انجام بازنگری‌های مختلف، از میزان دشواری بازنگری قانون اساسی کاسته شد.^۱ آنچه واضح است، این است که قواعد بازنگری مانع از انجام بازنگری و تحقق مقاصد اصلاحگران و نمایندگان مردم می‌شد و عملاً درجه بالای دشواری بازنگری قانون اساسی، آسیب‌ها و آثار مخرب برداشت که مجمع فیلادلفیا چنین اقدامی دست زد.^۲ شاید عمل مجمع فیلادلفیا، امروزه مشروع و حقانی تصور شود، اما ماهیتاً به انجام عملی خلاف قانون منتهی شده است.

۲. انعطاف و عدم انعطاف در بازنگری قانون اساسی

«انعطاف‌پذیری»^۳ و نقطه مقابل آن یعنی «سختی»^۴، دو سوی مختلف دشواری بازنگری قانون اساسی است. یعنی هرچقدر دشواری بازنگری قانون اساسی کمتر باشد، انعطاف‌پذیری قانون اساسی بالاست و برعکس، هرچقدر دشواری بالا باشد، انعطاف‌پذیری کمتر است.

یکی از مسائلی که درخصوص مفاهیم فوق مطرح می‌شود، این است که علل انعطاف‌پذیری قانون اساسی چیست و چه چیزهایی موجب انعطاف‌پذیری یا عدم آن است. ساده‌ترین و شاید عمده‌ترین علت، همانا قواعد بازنگری است؛ این‌گونه که قواعد مدون بازنگری فرایندی را تعیین کرده‌اند که طی آن بازنگری با دشواری و صعوبت بسیاری همراه است. اما چنین فرضی با ایراد مواجه است. یکی از محققان سنجش دشواری بازنگری قانون اساسی، به نام دونالد لوتز،^۵ بر مبنای قواعد مدون بازنگری، دست به سنجش دشواری بازنگری قانون اساسی کشورهای مختلف زد که در نتیجه آن قانون اساسی نیوزلند را منعطف‌ترین قانون اساسی دانست؛ چراکه بازنگری فقط با رأی اکثریت پارلمان محقق می‌شود.^۶ اما حقوق‌دان دیگری، به نام ریچارد آلبرت، در نتیجه‌گیری لوتز تردید کرده و می‌گوید، استنباط لوتز، زمانی صحیح است که یک حزب سیاسی در پارلمان غالب باشد و در غیر این صورت، بازنگری قانون اساسی دشواری زیادی می‌یابد.^۷

^۱. Wright, Benjamin Fletcher. *Consensus and Continuity, 1776-1787*, Boston: Boston University Press, 1958, PP 1, 19.

^۲. نمونه مشابه دیگری در کشور لهستان وجود داشت. یعنی برای تصویب بازنگری اتفاق آرای لازم بود که همین بازنگری را ناممکن می‌ساخت. (Lukowski, Jerzy. "Machines of Government": Replacing the Liberum Veto in the Eighteenth-Century Polish-Lithuanian Commonwealth", *The Slavonic and East European Review*, Volume 90, Issue 1, 2012, PP 65, 69).

^۳. Flexibility

^۴. Rigidity

^۵. Donald Lutz

^۶. Lutz, Donald S. *Principles of Constitutional Design*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, P 125.

^۷. Albert, Richard. *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions*, Oxford: Oxford University Press, 2019, PP 103-104.

بنابراین، قواعد مدون بازنگری نمی‌تواند کاملاً گویای درجه انعطاف قانون اساسی باشد و وجود احزاب سیاسی و نقش آنها در بازی‌های سیاسی و امثالهم، تأثیر عمده‌ای بر دشواری بازنگری قانون اساسی می‌گذارد.^۱ از همین رو است که علاوه بر علل نوشته، علل نانوشته دیگری نیز به دشواری بازنگری قانون اساسی منجر می‌شود. برای مثال، هنجارهای حاکم بر قانون اساسی، ماهیت رقابت حزبی، ثبات تکثر سیاسی، میزان تکریم قانون اساسی، تأثیری مهم در درجه انعطاف قانون اساسی به همراه دارند.^۲ علاوه بر این، می‌توان به تاریخ بازنگری نیز اشاره کرد که چقدر بر انعطاف قانون اساسی می‌تواند مؤثر باشد. در برخی کشورها بازنگری قانون اساسی به ندرت اتفاق افتاده است که همین، ذهنیتی سیاسی پدید می‌آورد که بدان موجب تغییر قانون اساسی امری نامطلوب تلقی می‌شود. برای مثال، در کشوری مثل هند از سال ۱۹۵۰ قانون اساسی بیش از ۱۰۰ بار بازنگری پیدا کرده یا در آلمان، قانون اساسی از سال ۱۹۴۹، ۶۰ بار بازنگری شده است. در حالی که در ایالات متحده آمریکا در طول دو قرن، فقط بیست و هفت بار بازنگری رقم خورده؛ علی‌رغم اینکه بیش از ۱۱۰۰ مرتبه طرح بازنگری پیشنهاد شده است.^۳ اگرچه دلایل دیگری در تعداد بازنگری‌های مزبور مؤثر بوده‌اند، تردیدی نیست که سابقه و تاریخ این امر، تأثیری مهم بر دشواری بازنگری قانون اساسی می‌نهد.

از دیگر مسائل مهم درخصوص انعطاف یا انعطاف‌ناپذیری قانون اساسی، نحوه سنجش آن است. به این معنا که چگونه می‌توان گفت انعطاف‌پذیری قانون اساسی به چه میزان است. شاید بتوان گفت تعداد بازنگری‌های انجام شده، صراحتاً گویای شدت دشواری بازنگری است؛ اما این فرض با ایراد مواجه است؛ زیرا اولاً مفهوم بازنگری و آنچه به آن بازنگری گفته می‌شود، با نسبیّت مواجه است. در واقع، گاه بازنگری تغییر مهم و بنیادی در ساختار قانون اساسی به وجود می‌آورد و گاه تغییر جزئی. گاه بازنگری به صورت نوشته است و گاه نانوشته. همه اینها بر قضاوت دشواری بازنگری قانون اساسی مؤثرند. ثانیاً، معیارهای مختلفی بر میزان بازنگری تأثیر می‌گذارد و آن گونه که گفته شد عوامل نانوشته‌ای نظیر تاریخ، وضعیت خاصی را برای سنجش میزان دشواری بازنگری رقم می‌زند؛ بنابراین، سنجش دقیق دشواری بازنگری قانون اساسی باید با در نظر گرفتن عوامل مختلفی باشد. در قسمت بعد، عوامل مربوط، ذیل عنوان چرایی دشواری بازنگری بررسی می‌شود.

۳. چرایی دشواری بازنگری قانون اساسی

اینکه چرا بازنگری قانون اساسی دشوار است، متأثر از رابطه علت و معلولی^۴ نسبتاً پیچیده‌ای است. در نگاه اول شاید گفته شود که آنچه در متن قانون اساسی درخصوص بازنگری آمده، تعیین‌کننده میزان دشواری بازنگری است. باین حال، موارد بسیاری حاکی از این است که دشواری بازنگری صرفاً متأثر از قواعد مدون بازنگری نیست و گاه علل تاریخی و سیاسی بر میزان دشواری، تأثیر بسیاری نهاده‌اند؛ طوری که مفهوم دشواری را در هر کشوری و در هر نظامی، به خصوص می‌سازد. برای مثال، حقوق‌دانی به نام لوتز با سنجش شدت سختی مراحل موجود در مسیر تحقق بازنگری، دشواری

^۱ گفتنی است که برخی پدیده مزبور را به تغییر زمانی در دشواری قانون اساسی تعبیر کرده‌اند. به این معنا که بازنگری قانون اساسی با قواعد و مقررات مشابه در دوره زمانی مختلف با درجه دشواری متفاوتی روبه‌رو است.

^۲ Ibid, P 96.

^۳ "The U.S. National Archives and Records Administration", *Amending America: Proposed Amendments to the United States Constitution, 1787 to 2014*, Dataset first published March 7, 2016, Available at: <https://www.archives.gov/open/dataset-amendments.html>

^۴ Cause-effect structure

بازنگری را در بسیاری از کشورهای دنیا شناسایی کرد.^۱ با این حال، لوتز در این مسیر، وضعیت دشواری بازنگری در برخی کشورها مثل انگلستان و کانادا را نسنجید؛ چراکه به نظر او، فهم مفهوم بازنگری در چنین نظام‌هایی و تمایز آن از مفهوم بازنگری در سایر نظام، کار بسیار سختی است.^۲ در واقع، به دلیل اینکه در این کشورها، قواعد اساسی در یک سند واحد مدون نشده و در اسناد مختلف آمده و همچنین با وجود عرف‌ها و سنن اساسی، شناخت میزان دشواری بازنگری را دشوار است. برای مثال، نمی‌توان علل میزان دشواری بازنگری را در قانون اساسی در نظام‌های حقوقی ایران و کانادا یکسان دانست یا همان‌طور که در قسمت قبل سخن از آن رفت، اگرچه قانون اساسی نیوزلند، شرایط بسیار راحتی برای دشواری بازنگری پدید آورده، اما سهولت در صورتی است که یک حزب واحد در پارلمان این کشور غالب باشد؛ بنابراین، ساخت سیاسی و وضعیت احزاب در این کشور به‌گونه‌ای سامان یافته است که گاه با عدم اکثریت در پارلمان، دشواری بازنگری قانون اساسی دوچندان می‌شود.

همچنین ممکن است فرهنگ خاصی در خصوص ثبات و عدم بازنگری قانون اساسی چیره باشد، و پدیده «تکریم قانون اساسی»^۳ را پدید آورد. مفهوم تکریم قانون اساسی اولین بار از سوی جیمز مادیسون ارائه شد و هدف این بود که قواعد قانون اساسی در بین عموم مردم جایگاه والا و باثباتی پیدا کند و از بازنگری مکرر قانون اساسی اجتناب شود.^۴ برای مثال، در ایالات متحده آمریکا در طول دو قرن فقط ۲۷ بار قانون اساسی تغییر پیدا کرده است؛ درحالی‌که در کشوری مثل مالزی، از سال ۱۹۵۷ بیش از ۴۰ بار قانون اساسی بازنگری شده و جمعاً بیش از ۶۰۰ مرتبه تغییر در قانون اساسی صورت گرفته است.^۵

بنابراین، دشواری بازنگری قانون اساسی ناشی از علل مختلفی است و نه تنها قواعد مدون و غیرمدون، بلکه فرهنگ حاکم بر بازنگری نیز میزان دشواری بازنگری قانون اساسی تأثیر نهاده‌اند. سعی می‌شود در موارد ذیل عوامل موجب دشواری بازنگری قانون اساسی تحلیل شود.

۳.۱. علل نوشته

منظور از علل مدون، عللی است که در متن قانون اساسی یا در هر متن مدون دیگری^۶ در خصوص نحوه بازنگری قرار دارد. اکثر تحلیل‌هایی که در خصوص دشواری بازنگری قانون اساسی ارائه شده، براساس علل مدون بوده است. برای مثال،

^۱ گفتنی است که لوتز یکی از اولین کسانی بود که قدم در راه شناسایی دشواری بازنگری قانون اساسی در کشورهای مختلف نهاد. اگرچه او آغازگر چنین پژوهشی بود، با این حال حقوق‌دانان دیگر یافته‌های او را به‌شدت مورد نقد و بررسی قرار دادند و ایرادهای متعددی به نتایج لوتز وارد کردند. البته، لوتز تصریح داشت که نتایج شناسایی دشواری بازنگری با توجه به معیارهای تعریف شده، نسبی و غیرقطعی است. (Op. Cit., [Lutz, P 151].

^۲ Ibid, PP 179-180.

^۳ Constitutional Veneration

^۴ Madison, James. "The Federalist No. 42," In: Cooke, Jacob E. (ed.). *The Federalist*, Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 1961, P 340.

^۵ البته، توماس جفرسون در نقطه مقابل مادیسون قرار داشت و معتقد بود تکریم قانون اساسی به تثبیت و متروک شدن قواعد قانون اساسی منجر شود و عملاً با عدم توفیق در بازنگری، بسیاری از قواعد کارایی خود را از دست دهد.

(Jefferson, Thomas. "Letter to Samuel Kercheval, Monticello, July 12, 1816", In: Ford, Paul Leicester (ed.). *The Writings of Thomas Jefferson*, Volume 12, New York: G. P. Putnam's Sons, 1899, P 34).

^۶ Harding, Andrew. *The Constitution of Malaysia: A Contextual Analysis*, Oxford: Bloomsbury Publishing, 2012, P 103.

^۷ منظور از «یا در هر متن مدون دیگری»، کشورهایی همچون انگلیس و کانادا است که قواعد اساسی من جمله قواعد بازنگری قانون اساسی در یک سند واحد مدون نشده است.

متفکری به نام آرند لیجفارت، طی پژوهشی میزان دشواری بازنگری قانون اساسی در ۳۶ کشور دموکراتیک مختلف را براساس حدنصاب‌های لازم در تحقق بازنگری سنجیده است.^۱ و یا دونالد لوتز، با تمایز دو مرحله ارائه طرح بازنگری و تصویب آن و درجه‌بندی دشواری این دو مرحله از حداقل سختی با نمره ۰.۲۵ تا بیشترین دشواری با نمره ۵، اندازه‌گیری کرده است. برای مثال، دشواری بازنگری قانون اساسی در استرالیا ۴.۶۵ و در ونزوئلا ۴.۷۵ و از طرفی، در کشوری مثل ونزوئلا، ۰.۵۰ است.^۲

آنچه پیداست اینکه پژوهش‌های فوق در سنجش دشواری بازنگری قانون اساسی، براساس آنچه در متن مدون درخصوص بازنگری قانون اساسی طرح شده، سنجیده شده است. از این رو گفتنی است، تحلیل‌هایی که صرفاً علل مدون را در نظر می‌گیرند، بسیاری از اوقات به نتایج صحیحی منجر نمی‌شود؛ چراکه میزان دشواری بازنگری قانون اساسی، می‌تواند ناشی از علل و عوامل بیرونی بسیاری باشد که به نوبه خود، گاه تأثیر بیشتری از علل مدون بر بازنگری قانون اساسی می‌گذارند.

۳.۲. علل نانوشته

همان‌گونه که گفته شد علل نامدون بسیاری بر میزان دشواری قانون اساسی تأثیر می‌نهد که در مباحث ذیل خلاصه می‌شود:

۳.۲.۱. رابطه زمان و بازنگری

تغییر شأن و جایگاه داخلی یا بین‌المللی دولت و تغییر سیاست‌ها و اهداف یک نظام سیاسی، تأثیری ملموس و به‌خصوص در میزان بازنگری‌ناپذیری قانون اساسی می‌نهند. گاه آن را دشوارتر می‌سازند و گاه از دشواری آن می‌کاهند. آخرین بازنگری در قانون اساسی آمریکا، یعنی اصلاحیه بیست و هفتم، مربوط به ۲۰ سال قبل یعنی سال ۱۹۹۲ است و بعد از آن، علی‌رغم ارائه طرح‌های مختلف، بازنگری قانون اساسی منجر به نتیجه نشده است و قبل از آن، اصلاحیه بیست و ششم در سال ۱۹۷۲ انجام شد. این یعنی قانون اساسی از سال ۱۹۷۲ تا به امروز فقط دو مرتبه بازنگری شده است. درحالی‌که از سال ۱۹۳۴ تا ۱۹۷۰، قانون اساسی چهار مرتبه تغییر کرد و یا در دوره‌ای موسوم به دوره پیشرفت از سال ۱۹۱۳ تا ۱۹۱۹، قانون اساسی چهار مرتبه بازنگری شد. جالب اینکه چهار بازنگری اخیرالذکر، مربوط به زمانی بود که بازنگری‌ناپذیری متداومی بر قانون اساسی حاکم شده بود؛ به‌طوری‌که طرح‌های مختلفی درخصوص تغییر قواعد بازنگری و سهل کردن آن ارائه می‌شد. در همین خصوص، روزنامه نیویورک‌تایمز در سال ۱۹۱۲ گزارشی تحت عنوان «تغییر بنیادی در شیوه بازنگری قانون اساسی آمریکا» از دشواری شیوه بازنگری انتقاد کرده بود.^۳ در همین سال، سناتور لافولت طرحی درخصوص بازنگری اصل پنجم و تسهیل شیوه بازنگری قانون اساسی به کنگره ارائه کرد.^۴ در تعاقب چنین فضایی که علی‌رغم لزوم بازنگری، بازنگری دشوار شده بود، قانون اساسی طی ده سال چهار مرتبه بازنگری شد. اما امروزه دیده می‌شود در طول قریب به نیم‌قرن، قانون اساسی فقط دو مرتبه تغییر کرده است.

بنابراین، یکی از علل سهولت یا دشواری بازنگری قانون اساسی زمان و اقتضائات زمانی است. در واقع، جو حاکم بر جامعه، ترکیب نمایندگان مجلس، اهداف و سیاست‌های رهبران جامعه و اتفاقات سیاسی، می‌تواند موقتاً تأثیر مهمی بر میزان دشواری بازنگری قانون اساسی بگذارد.

^۱ Lijphart, Arend. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, Second Edition, 2012, P 208.

^۲ Lutz, Op. Cit., P 170.

^۳ Way to Amend Constitution, *The New York Times*, August 6, 1912.

^۴ S.J. Resolution 131, 62nd Congress, August 5, 1912, introducing amendment proposal.

۳.۲.۲. فرهنگ‌های حاکم بر بازنگری

از دیگر علل نانوشته‌ای که موجب بازنگری قانون اساسی می‌شود، فرهنگ‌های حاکم بر بازنگری است که تا حدی با علت «زمان» که در بالا مطرح شد، مرتبط است. فرهنگ بازنگری^۱ توسط ریچارد آلبرت به کار برده شد و منظور، فضا و پارادایم حاکم بر بازنگری قانون اساسی است. تأثیر فرهنگ حاکم سه‌گونه است: شتاب‌بخش کارایی قواعد بازنگری هستند، قواعد را از نو نظام‌بندی می‌کنند یا از کار می‌اندازند. هریک به تفصیل بیان می‌شود.

۳.۲.۲.۱. فرهنگ شتاب‌بخشی^۲

در این فرهنگ، ساختار سیاسی و جو موجود در جامعه به‌گونه‌ای است که به‌منظور تحقق اهداف سیاسی از قواعد بازنگری مدد گرفته می‌شود و قانون اساسی به‌سهولت تغییر می‌یابد.^۳ برای مثال، در برخی کشورهای آفریقایی فرهنگ سیاسی حاکم به‌گونه‌ای است که با تسریع فرایند بازنگری، موجب رقم‌خوردن بازنگری‌های متعدد قانون اساسی می‌شوند. قانون گینه استوایی مصوب ۱۹۹۶، ۲۳ مرتبه بازنگری شده یا قانون اساسی تانزانیا، از سال ۱۹۷۷، ۱۰۰ مرتبه تغییر کرده است.^۴ در واقع، هر شخصی که قدرت را در این کشورها به دست می‌گیرد، برای تحقق مقاصد سیاسی خود، به بازنگری قانون روی می‌آورد. بدون تردید، فرهنگ حاکم بر بازنگری، فسادافزا و موجب فروکاسته شدن قانون اساسی به جایگاه قوانین عادی است. البته، فرهنگ شتاب‌بخشی، همیشه پیامدهای بدی ندارد. در ایالات متحده آمریکا، قوانین ایالتی برخلاف قانون اساسی فدرال، به طور میانگین ۷۵۰۰ مرتبه تغییر پیدا کرده‌اند که بسیار بیشتر از میزان بازنگری قانون اساسی ایالات متحده آمریکا بوده است.^۵ با این حال، بازنگری‌ها دو نتیجه مثبت داشته‌اند: اول اینکه به نیازهای زمان پاسخ‌گو بوده‌اند و دوم، موجب آگاهی و مشارکت هرچه بیشتر شهروندان شده‌اند.

۳.۲.۲.۲. فرهنگ تغییر مسیر بازنگری^۶

در این فرهنگ، بازنگری قانون اساسی نه در شکلی که قانونگذار پیش‌بینی کرده، بلکه در شکل متفاوت و نانوشته‌ای تغییر می‌یابد. در همین خصوص، فرهنگ حاکم بر بازنگری قانون اساسی در ژاپن قابل اشاره است که اگرچه از سال ۱۹۴۶ قانون اساسی فقط یک مرتبه به شکل رسمی تغییر پیدا کرده است، به شیوه‌ای نانوشته بارها از مسیر تفسیر قضایی، قواعد اساسی مفهومی جدید خود دیده‌اند؛ بنابراین، مسیر تغییر قانون اساسی نه قواعد بازنگری، بلکه تفسیر است که ممکن است گاه توسط مرجع قضایی صورت گیرد و گاهی هم توسط دیوان قانونگذاری کابینه.^۷ بنابراین، فرهنگ حاکم به‌گونه‌ای عمل کرده که بازنگری به‌اندازه کافی محقق شده، اما نه در مسیر قانونی، بلکه در مسیری

^۱ The culture of amendment

^۲ Amendment Culture as a Accelerate

^۳ Albert, Op. Cit., P 112.

^۴ Fombad, Charles Manga. "Some Perspectives on Durability and Change under Modern African Constitutions", *International Journal of Constitutional Law*, Volume 11, Issue 2, 2013, PP 391-401.

^۵ Dinan, John. *State Constitutional Politics: Governing by Amendment in the American States*, Chicago: University of Chicago Press, 2018, P 23.

^۶ Amendment Culture as a redirection: مفهوم عبارت حاضر به تغییر مسیر بازنگری ترجمه شده است. معنای تحت‌اللفظی آن «جهت‌دهی مجدد» می‌شود.

^۷ Ginsburg, Tom and James Melton. "Does the Constitutional Amendment Rule Matter at All? Amendment Cultures and the Challenges of Measuring Amendment Difficulty", *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 3, 2015, P 697.

که عرف سیاسی به وجود آورده است. اینکه چنین وضعیتی مشروع است یا خیر، و مشروعیت به چه معنایی است، خود بحث دیگری است. آنچه اینجا مهم است تحقق بازنگری به شیوه منحصر به فرد است که فرهنگ حاکم خوانده می‌شود.

۳.۲.۲.۳. فرهنگ انهدام اعتبار قاعده بازنگری^۱

منظور از بی‌اعتبارسازی، فرهنگی است که موجب عدم اعتبار قواعد رسمی بازنگری قانون اساسی می‌شود. یعنی، عرف سیاسی - تاریخی موجب شده‌اند بازنگری قانون اساسی از مسیر متفاوت‌تری صورت پذیرد یا قواعد بازنگری به کار گرفته نشوند و بی‌اعتبار شوند. در کشورهای مشترک‌المنافع کارائیبی، علی‌رغم اینکه قواعد بازنگری نسبتاً منعطف‌اند، بازنگری قانون اساسی برخلاف قانون اساسی صورت می‌گیرد. مثلاً بازنگری با اکثریت ساده یا رفراندوم ممکن است، اما باین حال برخلاف قواعد مصرح، بازنگری انجام پذیرفته است.^۲ چنین وضعیتی محصول وجود فرهنگ سیاسی محافظه‌کار، فرقه‌گرایی سیاسی و ضرورت‌های عرفی حاکم است که تحقق بازنگری از ساده‌ترین مسیر را ناممکن می‌کند.

همچنین وضعیت بازنگری در کشور کانادا محل مناقشه و چالش بسیار بوده است. قبل از تصویب قانون اساسی کانادا در سال ۱۹۸۲، قواعد اساسی این کشور باتوجه به مصوبه قانون اساسی کانادا (یا قانون بریتانیای آمریکای شمالی) مصوب ۱۸۶۷، بازنگری می‌شد که بدان موجب پارلمان انگلیس قانون اساسی اخیر را ۲۲ مرتبه تغییر داد. باین حال از زمان تصویب قانون اساسی در سال ۱۹۸۲، بازنگری قانون اساسی توسط ساختارهای این کشور و در درون مرزهای این کشور روی نداده است. در همین خصوص، یکی از حقوق‌دانان، به نام جمی کامرون، گفته است که عدم تحقق بازنگری بعد از سال ۱۹۸۲ در کانادا، ناشی از فقدان قواعد بازنگری از بدو تشکیل این کشور و عدم شکل‌گیری فرهنگ بازنگری است.^۳ لذا موارد بازنگری در قانون اساسی کانادا از ابتدا تا سال ۱۹۸۲ در خارج از کشور صورت پذیرفته و همین موجب انهدام اعتبار قواعد بازنگری مصرح در قانون اساسی ۱۹۸۲ کانادا شده است؛ چنانچه در داخل باتوجه به ساخت سیاسی این کشور، قواعد بازنگری عملاً اعتبار و کارایی خود را از دست داده است.

۳.۲.۳. تغییرات نانوشته در قواعد رسمی بازنگری

منظور از تغییرات نانوشته قواعد رسمی بازنگری، تغییراتی است که تدوین نمی‌شوند، اما عملاً اصلاحی بر قواعد نوشته بازنگری قانون اساسی هستند. در واقع، تغییرات نانوشته در قواعد رسمی بازنگری، تغییر قواعد بازنگری موجود در متن قانون اساسی، به شیوه‌ای غیر از آن مسیری است که قواعد مزبور تعیین کرده‌اند.^۴ برای مثال، در کشور کلمبیا، قانون اساسی امتیازات و حقوق مختلفی را برای بومیان که در اقلیت‌اند، پیش‌بینی کرده است. باین حال، در بازنگری امتیاز و حقی برای بومیان تعریف نشده بود که همین، حقوق بومیان را به خطر می‌انداخت. به همین جهت، دادگاه قانون اساسی در سال ۲۰۱۲ با افزودن این بند، که بازنگری قانون اساسی چنانچه «راجع به بومیان باشد، نیازمند جلب نظر آنان است»،

^۱ Amendment culture as a incapacitation: این عبارت نیز به انهدام اعتبار بازنگری ترجمه شده و مفهوم آن مدنظر بوده است.

معنای تحت‌اللفظی آن «بی‌اعتبارسازی» می‌شود.

^۲ O'Brien, Derek. "Formal Amendment Rules and Constitutional Endurance: The Strange Case of the Commonwealth Caribbean", In: Albert, Richard, Xenophon Contiades and Alkmene Fotiadou (eds.). *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment*, Oxford: Hart Publishing, 2017, PP 293-294.

^۳ Cameron, Jamie. "Legality, Legitimacy and Constitutional Amendment in Canada", In: Albert, Richard and David R. Cameron (eds.). *Canada in the World: Comparative Perspectives on the Canadian Constitution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, PP 98, 121.

^۴ Albert, Op. Cit, P 127.

قواعد بازنگری را به شیوه نانوخته تغییر داد.^۱ چنین پدیده‌ای گویای این است که بازنگری در موارد خاصی ممکن است با سهولت مواجه شده، از میزان دشواری آن کاسته شود. در نمونه کلمبیا دادگاه قانون اساسی به‌صورت نانوخته، شرطی بر قواعد بازنگری می‌افزاید و عملاً دشواری آن را افزون می‌کند.

اینکه چگونه بازنگری غیرمدون رقم می‌خورد، معمولاً چند عامل مختلف دارد: دادگاه‌ها، مجالس قانونگذاری، قوای اجرایی و خود مردم. برای مثال، رئیس‌جمهور شی جینگ‌پینگ، در سال ۲۰۱۸ محدودیت زمانی حاکم بر دوران ریاست‌جمهوری را لغو کرد که به‌طور کلی محدودیت دو دوره‌ای انتخاب رئیس‌جمهور حذف شد.^۲ همچنین پیدایش دکتترین ساختار اصلی^۳ در قانون اساسی هند، نمونه واضحی از تغییر قواعد بازنگری بود. دکتترین مزبور، برای اولین بار از پسوی دیوان عالی هند ارائه شد که محدودیت‌های ضمنی بر صلاحیت بازنگری قانون اساسی هند ایجاد کرد. قضیه این‌گونه بود که مطابق قانون اساسی هند، همه قواعد قابل بازنگری بودند. باین‌حال، پارلمان هند تلاش می‌کند ضمیمه‌ای با این شرح که «همه قواعد این قانون به‌شرط تبعیت از آیینی که در قانون آمده، قابل بازنگری هستند»، به قانون اساسی الحاق کند و بازنگری‌پذیری هم قواعد را رسماً مدون سازند. اما دیوان عالی هند حقوق اولیه افراد را در خطر می‌بیند و تفسیری از قانون اساسی ارائه می‌دهد تا از این طریق، قدرت نامحدود پارلمان را در بازنگری را مهار کند.^۴ همچنین مشابه تفسیری که قانون اساسی هند ارائه داده، در کشور کلمبیا قابل رؤیت است. دادگاه قانون اساسی در این کشور بیان می‌دارد: «بر صلاحیت بازنگری محدودیت‌های عمده‌ای بار می‌شود؛ زیرا صلاحیت بازنگری نباید منجر به تهدید کلیت و شاکله قانون اساسی شود و به‌نوعی موجودیت قانون اساسی را تهدید کند؛ بنابراین، صلاحیت بازنگری، محدود و از نوع اعطائی است و مؤسس نیست. صلاحیت اعطائی بر خلاف صلاحیت مؤسس، نمی‌تواند موجب جایگزینی متنی دیگر باشد یا شاکله قانون اساسی را تهدید کند».^۵

۴. آثار دشواری بازنگری و اهمیت تعیین میزان دشواری

در قسمت‌های قبل درباره مفهوم دشواری بازنگری، مفهوم انعطاف و عدم انعطاف و چرایی دشواری بازنگری صحبت شد. اینک به آثار میزان دشواری بازنگری پرداخته می‌شود و سپس با رویکردی هنجاری، از اهمیت طراحی قواعد بازنگری باتوجه به مسئله دشواری بازنگری، سخن خواهیم گفت.

۴.۱. آثار دشواری بازنگری

دشواری بالای بازنگری قانون اساسی، باتوجه به اوضاع و احوال حاکم بر آن، مثبت تلقی می‌شود یا منفی. در واقع، میزان دشواری بازنگری قانون اساسی آثار متفاوتی بر جای می‌گذارد که باتوجه به ساخت سیاسی یک کشور و فضای حاکم، گاه می‌تواند مثبت و مفید باشد و گاه منفی و نامطلوب. برخی آثار مهم دشواری بازنگری قانون اساسی و ابعاد منفی و مثبت

^۱ Colombia Const., arts. 7, 8, 70, 72, 171, 246, 330–31.

^۲ Buckley, Chris. "How Xi Jinping Made His Power Grab: With Stealth, Speed and Guile", *The New York Times*, March 7, 2018, Available at: <https://www.nytimes.com/2018/03/07/world/asia/china-xi-jinping-party-term-limit.html/>

^۳ The Basic Structure Doctrine

^۴ Thiruvengadam, Arun K. et al. *The Constitution of India: A Contextual Analysis*, Oxford: Hart Publishing, 2017, P 216.

^۵ Cepeda Espinosa, Manuel José and David Landau (eds.). *Colombian Constitutional Law: Leading Cases*, Oxford: Oxford University Press, 2017, P 341.

آن، به شرح ذیل تحلیل می‌شود.

اولین اثر، در کارایی قواعد قانون اساسی است. در دو کشور ایالات متحده آمریکا و لهستان در قرن ۱۸ بند اتفاق آرا برای بازنگری قانون اساسی پیش‌بینی شده بود که بدان موجب، برای تحقق بازنگری باید مجمع مورد نظر به توافق مطلق آرا و حتی عدم وجود یک رأی مخالف، طرح بازنگری را تصویب کند.^۱ در حقیقت، فرایند در نظر گرفته شده موجب دشواری بازنگری، ناکارایی و متروک شدن برخی از قواعد بازنگری شده است.

دومین اثر، در امکان تحقق سیاست‌های اجتماعی و حمایت از حقوق بنیادین افراد است. همان‌طور که می‌دانیم، قبل از ۱۹۱۳ باوجود ارائه طرح‌های مختلف قانون اساسی ایالات متحده آمریکا در مقابل تغییر مقاومت می‌کرد. باوجود این، در کمتر از یک دهه قانون اساسی چهار مرتبه اصلاحیه خورد. موضوع چهار اصلاحیه به‌ترتیب، قانونی کردن اخذ مالیات مستقیم بر درآمد، کیفیت انتخابات مجلس سنا، ممنوعیت مصرف نوشیدنی‌های الکلی و به رسمیت شناختن حق رأی برای زنان، بود.^۲ آنچه مشخص است، اینکه عمده موارد فوق در طول زمان ثبات یافته‌اند و به‌عنوان یک دستاورد تلقی می‌شوند.

سومین اثر دشواری فراوان قانون اساسی، در ایجاد «فرهنگ جهت‌دهی مجدد» است که در بالا سخن از آن رفت. اینکه می‌بینم در ژاپن از دریچه تفسیر تغییرات بسیاری در قانون اساسی رخ داده و بازنگری رسمی فقط یک‌بار به وقوع پیوسته، دو جنبه متفاوت دارد: اول اینکه ممکن است چنین چیزی مثبت تلقی شود؛ زیرا از ظرفیت تفسیر برای عبور از موانع و مشکلات، بهره جسته‌ایم. اما جنبه دوم که مؤید منفی بودن چنین وضعیتی است، صحیح‌تر می‌نماید؛ زیرا با پیدایش چنین وضعیتی چند اثر نامطلوب رقم می‌خورد که می‌تواند به عدم مشروعیت منجر شود: ۱. حاکمیت قانون متزلزل می‌شود؛ زیرا در خارج از حدود، بازنگری رخ می‌دهد؛ ۲. شیوه مشخص، شفاف و دقیقی برای بازنگری نخواهیم داشت و همین، موجب سوءاستفاده از قدرت می‌شود؛ ۳. از میزان اعتماد عمومی و اعتماد به دولت کاسته نمی‌شود؛ زیرا هر چقدر از بازنگری خارج از حدود باشد، به همان میزان از میزان اعتماد عمومی کاسته می‌شود.

چهارمین اثر دشواری بازنگری، حفظ و ایجاد ثبات در ساختار سیاسی یک کشور است. در واقع، با دشوار ساختن فرایند بازنگری و حتی بازنگری ناپذیر کردن برخی قواعد، ثبات و استحکام ساختاری یک دولت حاکم حفظ می‌شود. این اثر هم همچون آثار دیگر می‌تواند دو جنبه مختلف داشته باشد: از طرفی، ممکن است قانون اساسی حاوی قواعدی باشد که در راستای ایدئولوژی و تفکر به‌خصوصی باشد و موجب حفظ آن ایدئولوژی و تفکر شود. اما از طرف دیگر، ممکن است در متن قانون اساسی از حقوق و آزادی‌های افراد حمایت‌های ویژه‌ای به‌عمل آمده باشد و بر مبنای دموکراتیک تأکید شده باشد که در چنین حالتی دشوار شدن بازنگری قانون اساسی، مؤثر و مفید است.

پنجمین اثر میزان دشواری بازنگری، در ایجاد گفت‌وگوی سیاسی میان مردم و سیاستمداران است. به این معنا که هرچقدر میزان دشواری بازنگری بالا باشد، گفت‌وگوی سیاسی میان سیاستمداران و مردم به سطح حداقلی و صرف شرکت در انتخابات می‌رسد. چنین گفت‌وگویی معمولاً با رفراendum یا امکان حمایت از گروه‌های مختلف جامعه در قالب بازنگری محقق می‌شود. دشواری پایین بازنگری و امکان بازنگری، در جهت ایجاد گفت‌وگو بین سیاستمدار و مردم عمده‌تأثیر مثبتی است؛ چراکه در قالب بازنگری، شهروندان نقش خود را در رقم خوردن سیاست‌ها و حقوق خود مهم می‌بینند و می‌توانند خواسته‌های خود را جهت احقاق حقوق خود دنبال کنند؛ همان‌گونه که در ایالات متحده آمریکا، خواسته

^۱. Albert, Op. Cit, PP 95-96.

^۲. اصلاحیه‌های ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ قانون اساسی آمریکا.

ممنوعیت برده‌داری، در قانون اساسی رسمیت یافت. اما استفاده از رفراندوم و ایجاد گفت‌وگو بین سیاست‌مداران و مردم، همیشه به نتایج مثبت منجر نشده و برعکس، در مواقعی امکان سوءاستفاده از باور عمومی و مردم‌فریبی را ممکن‌تر ساخته است.

۴.۲. اهمیت تعیین میزان دشواری

آنچه درخصوص آثار ذکر شد، برای پاسخ به این پرسش نبود که آیا قانون اساسی باید قواعد سختی برای تغییر ایجاد کند یا خیر، بلکه هدف از طرح آثار دشواری و آنچه در مطالب قبل آمد، این بود که تعیین چه میزان از دشواری، قانون اساسی را به هدفش رهنمون می‌سازد. یکی از مسائل مهمی که درخصوص دشواری بازنگری قابل طرح است، بحث ارزش‌دهی است. به این معنا که انعطاف ارزشمند است یا عدم انعطاف، یا راه میانه‌ای که در آن کوشش بر ایجاد تعادل باشد. شاید در نگاه اول، مفروض این باشد که انعطاف ارزشمند است؛ زیرا امکان تغییر و تکامل قانون اساسی را هموار می‌سازد. اما طراحی درجه انعطاف باتوجه به اوضاع و احوالی که قانون اساسی در آن خلق شده و اهدافی که قانون اساسی دارد، باید به نحو متفاوتی صورت پذیرد. اگر هدف از نگارش قانون اساسی انعکاس اولویت‌های موجود باشد، انعطاف‌ناپذیر ساختن قانون اساسی، قطعاً قانون اساسی را ناکارآمد خواهد ساخت؛ اما اگر هدف اصلی در قانون اساسی حمایت از حقوق مدنی و آزادی‌های افراد باشد، باید در اندیشه ثبات قانون اساسی بود و دشوار شدن بازنگری آن مورد تأکید باشد.^۱

۵. تأملی در دشواری بازنگری قانون اساسی در نظام حقوقی ایران

در این قسمت بدو اصل یک‌صد و هفتاد و هفتم به‌عنوان علت نوشته تشریح و تحلیل می‌شود و سپس، به علل نانوشته پرداخته می‌شود. نهایتاً هم باتوجه به آنچه استنباط شد، نقدی به وضعیت دشواری بازنگری در نظام حقوقی ایران می‌شود.

۵.۱. تشریح و تحلیل اصل یکصد و هفتاد و هفتم

در بسیاری از قوانین اساسی، قواعد بازنگری در انتها می‌آید. اما این به این معنا نیست که اهمیت کمتری از سایر قواعد داشته باشند. در واقع، بنیادی بودن قواعد بازنگری به قدری است که می‌توان قانون اساسی را به فرایند تغییر و بازنگری آن تعبیر کرد. از این منظر اصل یکصد و هفتاد و هفتم اگرچه آخرین قاعده در قانون اساسی است، اهمیت بسیاری در تداوم و استحکام قانون اساسی دارد. اما آنچه اینجا اهمیت دارد، سنجش میزان دشواری اصل مزبور است. پیش از آغاز بحث، این نکته قابل ذکر است که یکی از مصداق‌های پیش‌بینی دشواری در قانون محدودیتی است که در اصل یکصد و سی دوم آمده است که بدان موجب، در موقعی که اختیارات و مسئولیت‌های رئیس‌جمهوری بر عهده معاون اول یا فرد دیگری است، بازنگری ناممکن است. چنین محدودیتی را «محدودیت زمانی» نام نهاده‌اند.^۲ محدودیت مزبور نمی‌تواند عنصر مهمی در سنجش میزان دشواری بازنگری قانون اساسی باشد؛ زیرا فرضی است که عملاً هیچ‌گاه در فضای سیاسی بروز نیافته است و فعلاً نمی‌تواند بر میزان دشواری مؤثر باشد.

مطابق اصل یکصد و هفتاد و هفتم، چهار مرحله متفاوت برای تحقق بازنگری در نظر گرفته شده است: ابتکار، تصویب،

^۱. Albert, Richard, Ryan C. Williams and Yaniv Roznai (eds.). *Amending America's Unwritten Constitution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2022, P 55.

^۲. علم‌الهدی، سید حجت‌الله و مصطفی منصوریان، «مبنا، ماهیت و تضمین محدودیت‌های بازنگری در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه دانش حقوق عمومی*، دوره ۷، شماره ۱۹، ۱۳۹۷، ص ۱۹.

تأیید و همه‌پرسی. در مرحله اول رهبری خطاب به رئیس‌جمهوری موارد اصلاح یا متمیم را جهت طرح در شورای قانون اساسی پیشنهاد می‌دهد. در مرحله دوم شورای بازنگری قانون اساسی موارد پیشنهادی را مورد شور و کنکاش قرار می‌دهد و ممکن است مصوباتی داشته باشد. در مرحله سوم، رهبری مصوبات را تا و امضا می‌کند و نهایتاً در مرحله چهارم، به آرای عمومی و مراجعه می‌شود تا به تصویب اکثریت مطلق شرکت‌کنندگان در همه‌پرسی برسد.

سنجش میزان دشواری بازنگری باتوجه‌به روند در نظر گرفته شده در اصل یک‌صد و هفتاد و هفتم، از دو منظر انجام‌پذیر است: یکی از منظر کمیت مراحل و دیگری از منظر کیفیت مراحل. اینکه چهار مرحله مختلف به‌منظور به سرانجام رسیدن بازنگری تعیین شده است، تحقق بازنگری را با دشواری خاصی مواجه می‌کند؛ چراکه هریک از مراحل دارای استقلال وجودی هستند و عدم تحقق هریک به‌منزله عدم توفیق در تحقق بازنگری است. اما کیفیت مراحل به گونه دیگری است. مرحله ابتکار بیش از اینکه بر حدنصاب و اکثریت خاصی از یک مجمع یا گروه تأکید کند، اصل را بر مصلحت‌اندیشی گذارده است و همین سنجش میزان دشواری نهفته در این مرحله را قدری مشکل می‌کند؛ زیرا ازسویی ممکن است مصلحت مقتضی بازنگری باشد و ازسویی دیگر هم امکان دارد مصلحت اقتضا نکند. ازاین‌رو، میزان دشواری این مرحله نسبی است و مصلحت مبنای عمل است. مرحله دوم، منزلگاه تصویب موارد پیشنهادی است. در این مرحله نحوه کار و میزان حدنصاب لازم برای تصویب نیامده و چندوچون آن به سطح قوانین عادی فروکاسته شده است؛ درحالی‌که در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا به‌طور دقیق میزان حدنصاب لازم برای تصویب در قانون اساسی مقرر شده است.^۱ بنابراین، اینکه حدنصاب خاصی برای مصوبات بازنگری در قانون اساسی مقرر نشده است، حمل بر دشواری پایین بازنگری می‌شود؛ زیرا ممکن است در قوانین عادی، کمترین میزان دشواری یعنی آرای اکثریت نسبی اعضای حاضر در نظر گرفته شود و حتی اگر هم این‌طور نباشد، امکان تغییر قوانین عادی سهولت بیشتری دارد. مرحله سوم، تأیید و امضای مقام رهبری (رهبر شهید (ره)) است که به‌صورت مطلق به کار برده شده است.^۲ این مرحله نیز برحسب مصلحت تعیین شده است و نمی‌توان ازنقطه‌نظر دشواری بازنگری سنجش شود؛ چراکه مصلحت امری است که باتوجه‌به اوضاع‌واحوال سنجش می‌شود و گاه ممکن است علی‌رغم طی مرحله قبل، تأیید و امضا ازسوی شخص اول مملکت به‌صلاح نباشد. در مرحله چهارم، اراده واقعی مردم نمایان می‌شود. این مرحله ازنقطه‌نظر دشواری بازنگری، در درجه بالایی قرار دارد؛ چراکه فرض بر آن است که هرگونه بازنگری باید با آرای اکثریت مطلق رأی‌دهندگان باشد. اینکه هرگونه بازنگری و تغییر در قانون اساسی در هر سطحی که باشد، نهایتاً باید به فراندوم گذاشته شود، مناسب و معقول نیست؛ زیرا گاه سطح بازنگری عمیق است و باید فراندوم را جزو لاینفک مراحل بازنگری قرار داد. اما گاه هم تغییر در درجه‌ای است که مستقیماً حقوق بنیادی ملت را تهدید نمی‌کند و سهولت در مراحل تغییر می‌تواند بسیار معقول و مؤثر باشد.

مطابق مفاد قواعد رسمی بازنگری در قانون اساسی ایران، وضعیت بازنگری از منظر میزان دشواری، به‌خصوص است و سخت می‌توان با نظر به این قواعد، میزان دشواری را سنجید؛ زیرا عنصر مصلحت در دو مرحله ایفای نقش می‌کند و همچنین، حدنصابی برای تصویب موارد بازنگری در شورا پیش‌بینی نشده است که انعطافی غیرمعقول است. فقط آنچه معیار مشخص و قطعی درخصوص میزان دشواری بازنگری می‌نمایاند، مرحله چهارم است که بایستگی رضایت اکثریت مطلق در فراندوم را نمایانده است که همین مؤید دشواری بالای بازنگری است. باوجود این، مشخص است که قانونگذار

^۱. Albert, Op. Cit, P 121.

^۲. تقی‌زاده، جواد و معصومه فدایی جویباری، «بررسی اصل ۱۷۷ قانون اساسی با تأکید بر مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره ۱۶، شماره ۶۳، ۱۳۹۲، ص ۱۹۵.

سعی کرده است امکان بازنگری قانون اساسی را بنا به اقتضائاتی که هنگام طراحی این اصل وجود داشته، دشوار سازد. اینکه تحقق بازنگری در چهار مرحله باید باشد و فراندوم جزء لاینفک بازنگری است، مؤید دشواری بالای بازنگری قانون اساسی است؛ بنابراین، مطابق آنچه از منطوق و مفهوم اصل یکصد و هفتاد و هفتم استنباط می‌شود، دشواری بالایی برای بازنگری قانون اساسی حاکم شده است.

۵.۲. تأملی در علل نانوشته

همان‌گونه که پیش‌تر آمد، نیت قانونگذار این بوده که دشواری بازنگری قانون اساسی را افزون کند و درعین‌حال با تأکید بر بینش و مصلحت رهبری، حالت منعطف و نسبی به آن ببخشد. همین خصوصیت، میزان دشواری قواعد بازنگری را زمانمند می‌کند؛ یعنی ممکن است در دوره‌ای امکان بازنگری قانون اساسی، سهل باشد و در دوره‌ای دیگر، دشوار؛ به‌گونه‌ای که بازنگری هیچ‌گاه رخ ندهد؛ زیرا بنیان بازنگری مبتنی بر مصلحت است که رهبری در مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام درمی‌یابد. از این‌رو، ماهیت قواعد بازنگری در ایران به‌گونه‌ای است که مسئله دشواری بازنگری را تا حدی زمانمند می‌کند و ممکن است در زمانی بازنگری، به‌دفعات رخ دهد. اینک عوامل دیگری تحت عنوان عوامل نانوشته برشمرده می‌شوند که بر میزان دشواری بازنگری قانون اساسی مؤثر بوده‌اند.

یکی از عواملی مؤثر بر درجه بالای دشواری بازنگری در جمهوری اسلامی ایران، تاریخ بازنگری است. درواقع، تاریخ بازنگری تأثیری مهم در میزان دشواری بازنگری و تکرار آن در آینده می‌نهد. درخصوص اهمیت تاریخ، یکی از حقوق‌دانان، به نام جیم کامرون، درخصوص قانون اساسی کانادا می‌گوید: «عدم توفیق در تحقق بازنگری، عدم وجود تجربه تاریخی بازنگری در درون این کشور است».^۱ رخداد یکباره بازنگری در تاریخ ۴۴ ساله جمهوری اسلامی، عامل مهمی در انعطاف‌ناپذیری و دشواری بالای بازنگری قانون اساسی است. در حقیقت، بازنگری یک‌باره قانون اساسی در سال ۱۳۶۸ بنابر اقتضائاتی روی داد و پس از آن هیچ‌گاه بازنگری صورت نگرفت. بدون تردید چنین وضعیتی، بازنگری را امری دست‌نیافتنی و افسانه‌گون می‌کند و باید در شرایط و حالات خاص بروز رخ دهد. این امر صرفاً موجب دشواری بالای بازنگری نمی‌شود؛ بلکه مضاف بر آن، قواعد را در قانون اساسی متروک می‌سازد و عناصر دیگری همچون تفسیر را تقویت می‌کند. اساساً نهاد تفسیر در کنار بازنگری ایفای نقش می‌کند نه اینکه جای آن را بگیرد.

از دیگر عوامل مهم در دشواری بازنگری، گستردگی موضوعی بازنگری پیشین و تأثیر آن در دشواری است. این‌گونه که بازنگری سال ۱۳۶۸، موجب تغییر قواعد در مسائل مختلفی همچون تمرکز در قوه مجریه، شرایط رهبری، تمرکز در قوه قضائیه، تمرکز در مدیریت صدا و سیما، تعداد نمایندگان مجلس شورای اسلامی، بازنگری قانون اساسی و تغییر نام مجلس شد^۲ و از این‌رو، مفهومی که از بازنگری بر اذهان مردم و سیاستمداران نهاده شد، بر گستردگی و خاص بودن بازنگری دلالت دارد. درحالی‌که بازنگری می‌تواند درخصوص موضوعات موردی باشد که مقتضای تغییر است. برای مثال، بیست و ششمین بازنگری در قانون ایالات متحده آمریکا، درخصوص حق رأی افراد ۱۸ ساله به بالاست. منشأ چنین حکمی در بحث و جدلی بود که درباره اعزام افراد ۱۸ ساله به جبهه جنگ مقابل ویتنام پیش آمده بود. موافقان اعطای حق رأی به افراد ۱۸ ساله استدلال می‌کردند که چگونه شخص ۱۸ ساله به جنگ اعزام می‌شود، اما حق رأی ندارد. همین مبنا موجب

^۱. Cameron, Op. Cit., P 125.

^۲. باباپور گل‌افشانی، محمد مهدی و محمد مهدی سلطانی، «بررسی بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: فرایند و دلایل تأخیر آن»، فصلنامه علوم سیاسی، دوره ۱۲، شماره ۳۵، ۱۳۹۵، ص ۱۶۱.

شد بازنگری بیست و ششم در سال ۱۹۷۱ صورت پذیرد؛ بنابراین، عدم وجود تجارب مختلف در بازنگری و وجود قواعد نوشته غیرمنطقی، سبب جایگزینی نهاد مفسر و انجماد قانون اساسی می‌شود. برابر عوامل نانوشته فوق، باید گفت نه فقط قواعد نوشته قانون اساسی شرایط پیچیده و دشواری را برای بازنگری قانون اساسی پیش‌بینی کرده‌اند، بلکه مضاف بر آن قواعد و علل نانوشته‌ای مثل زمان‌مند شدن دشواری بازنگری قانون اساسی، شرایط تاریخی و تجربه ملی، دشواری بازنگری را دوچندان کرده‌اند.

۵.۳. نقد دشواری بازنگری در قانون اساسی ایران

همان‌گونه که از سطور پیشین برآمد، بازنگری در قانون اساسی ایران سطح دشواری بالایی دارد؛ تا به حدی که نوعی «بازنگری‌ناپذیری»^۱ بر فضای سیاسی ایران حاکم شده است. در واقع، به‌مرور زمان و با پیدایش فرم‌های اجتماعی و سیاسی جدید، قواعد میزان ثبات سابق خود را از دست می‌دهند و برخی قواعد بیشتر در معرض انجماد غیرمعقول قرار می‌گیرند. باوجود چنین وضعی، بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران فقط یک‌مرتبه صورت گرفته و بازنگری‌ناپذیری محسوس سایه افکننده است. نتیجه آن شده است که تفاسیر شورای نگهبان وارد میدان شده‌اند که محل نقد جدی‌اند. برای مثال، تفسیری که این شورا از اصل ۱۱۳ قانون اساسی در نظریه تفسیری شماره ۴۷۱۴۲/۳۰/۹۱ مورخ ۱۳۹۱/۴/۱۲، ارائه داده، اگرچه ممکن است مطلوب به نظر برسد، با مرّ اصل فوق در تعارض است. طبق نظر شورای نگهبان، اجرای قانون اساسی از سوی رئیس‌جمهور امری غیر از نظارت بر آن است و موارد متعددی هم باتوجه به نهاد اجرایی، از حوزه اجرایی مستثنا شده‌اند. این درحالی است که یکی از مهم‌ترین ابعاد اجرا، بُعد نظارتی است و رئیس‌جمهور به‌عنوان شخص مسئول، باید بتواند وظیفه نظارت و پیگیری اجرا را اعمال کند. می‌توان چنین امری را به گفته‌ای بازنگری نامحسوس و غیررسمی قانون اساسی دانست؛^۲ زیرا شورای نگهبان با نظریه تفسیری خود قواعد و شرایط مختلفی را بر اصل ۱۱۳ بار می‌کند. چنین وضعیتی دو جنبه مختلف دارد: یکی اینکه باتوجه به ابهام قانونگذار و با نظر به اقتضائات موجود، تفسیر چاره‌گشا شده است و دوم اینکه، علی‌رغم حساسیت قانونگذار در اصل یک‌صد و هفتاد و هفتم و وجود دشواری بسیار در قانون اساسی، نهاد شورای نگهبان بازنگری نامحسوس و نانوشته قانون اساسی را رقم زده است. مضاف بر این، گاه تفسیر به شکل مصوبه درآمده است. در سال ۱۴۰۰ این شورا مصوبه‌ای درخصوص معیارهای کاندیداهای انتخابات ریاست‌جمهوری تصویب و منتشر کرد که در نوع خود چالش‌برانگیز است؛ زیرا معیارهای رئیس‌جمهور واجد شرایط در اصل ۱۱۵ قانون اساسی ذکر شده است و اقدام شورا، ورای مرّ قانون اساسی و نوعی تغییر و بازنگری محسوب می‌شود؛ بنابراین، دشواری بالای بازنگری قانون اساسی موجب جایگزینی تفسیر شده است که می‌توان آن را به فرهنگ «جهت‌دهی مجدد» شبیه دانست. در چنین وضعیتی ماهیت تفسیر و ماهیت نهاد شورای نگهبان محل سؤال است. البته اینکه می‌گوییم نهاد تفسیر جایگزین نهاد بازنگری شده، به این معنا نیست که تفسیر همان چیزی را به ارمغان می‌آورد که بازنگری می‌توانست رقم بزند. بلکه در بسیاری از مواقع، تفسیر به تغییرات غیرلازم منجر می‌شود. مصوبه شورای نگهبان درخصوص معیارهای کاندیداهای ریاست‌جمهوری، نوعی بازنگری در قانون اساسی است. می‌توان جایگاه نهاد تفسیر و ایجاد قواعد ازسوی این نهاد را به «فرهنگ جهت‌دهی مجدد» تشبیه کرد که در سطح ضعیفی رخ کرده است. اما گونه‌ای نامطلوب بوده است؛ زیرا با جهت‌دهی مجدد و عدم به‌کارگیری قواعد بازنگری، آنچه از بازنگری انتظار می‌رود در نهاد

^۱. Unamendability

^۲. گرجی ازندریانی، علی‌اکبر، *بازنگری در قانون اساسی*، تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۹، ص ۶۶.

تفسیر نمایان نشده است.^۱

مضاف بر موارد فوق، اصل ۴۴ قانون اساسی که باوجود سیاست‌های کلی اصل ۴۴ که مطابق بند ۱ اصل ۱۱۰ از سوی رهبری صادر شده، به کلی تغییر یافته است؛ چراکه با بروز برخی معضلات در اجرای خصوصی‌سازی، اصل ۴۴ قانون اساسی پاسخ‌گو نبود. ازاین‌رو، اصل مزبور بازنگری شده است بدون آنکه قانون اساسی تغییر یابد.^۲ علاوه بر این، بسیاری از قواعد قانون اساسی نیازمند تغییرند و نمی‌توان انتظار داشت که تفسیر، چاره کار باشد؛ چراکه اعتبار جایگاه قواعد قانون اساسی و فروکاسته نشدن آن به تفسیر، مقتضی است تغییر از راه بازنگری باشد. برای مثال، شوراها نه یک نهاد مشورتی، بلکه باید یک نهاد حکمرانی محلی در نظر گرفته شوند. همچنین این امکان باید برای مجلس پیش‌بینی شود که مجلس به اختیار خود تصویب پاره‌ای از قوانین را به قوه مجریه واگذار کند. همچنین، علی‌رغم پیشرفت‌ها و تحولات گسترده در جهان، دولتی بودن صداوسیما چندان مفید و مطلوب نیست.^۳

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر مفهومی جدیدی در خصوص بازنگری قانون اساسی نمایاند. مسئله دشواری بازنگری قانون اساسی، از جمله مسائلی است که محل اهمیت بسیاری بوده است. هرگاه بازنگری دشوارتر شده و از حالت میانه و معقول فاصله گرفته، عدم کارایی و اعتقاد به قدیمی بودن آن افزون شده است و هرگاه هم از میزان دشواری بازنگری کاسته می‌شود و بازنگری به تعدد صورت می‌پذیرد، جایگاه مستحکم و استوار قانون اساسی متزلزل و ابزار دست سیاست‌مداران برای نیل به منافع شخصی می‌شود. دشواری بازنگری قانون اساسی فقط مطابق قواعد نوشته بازنگری تعیین نمی‌شود، بلکه عوامل متعددی در این زمینه مؤثرند و فرهنگ‌های بازنگری و تغییرات نانوشته هم از این جهت بیان شد. در نظام حقوقی ایران، سنجش بازنگری باتوجه به اوصاف و مراحل که در اصل یک‌صد و هفتاد و هفتم ذکر شده است، قدری مشکل بود؛ اما نهایت این شد که متن مدون درجه بالایی از دشواری را برای بازنگری قانون اساسی در نظر گرفته است. این انتقاد جدی به قواعد بازنگری وارد است که برای هر تغییری، یک مسیر مشخص و دشوار پدید آورده‌اند؛ درحالی‌که شایسته و بایسته است با تفکیک بین موضوعات مختلف، میزان دشواری بازنگری هر موضوع را حد مشخصی قرار دهند. مضاف بر موانع و دشواری‌های شکلی، عوامل نانوشته متعددی نظیر زمانمندی دشواری بازنگری، تاریخ بازنگری در ایران و قدرت گرفتن نهاد مفسر، سخت‌تر شدن بازنگری را رقم زده‌اند. مجموع عوامل نوشته و نانوشته، نوعی بازنگری‌ناپذیری نامعقول و نامناسبی به وجود آورده است. ازجمله آنکه قانون اساسی نتوانسته نقایص خود را بپوشاند و مواردی نظیر ابهام در حدود دخالت مجلس، عدم امکان واگذاری تصویب برخی قوانین به قوه مجریه، اصلاح جایگاه شورای نگهبان و ممانعت از ایجاد قاعده توسط این نهاد، نیازمند تغییر و اصلاح بوده‌اند. پیشنهاد می‌شود با بازنگری قانون اساسی، تمایزی بین موضوعات مختلف قانون اساسی در بازنگری برقرار شود و موضوعات مهم و بنیادی، فرایند دشوارتر و موضوعات دیگر، فرایند سهل‌تری داشته باشند. یعنی بازنگری چندمسیره و موضوع‌محور باشد و برای دسته‌ای مشخص از موضوعات، مسیر مشخصی فراهم آید.

۱. گرجی ازندریانی، علی‌اکبر، *مبانی حقوق عمومی*، تهران: جنگل، چاپ هفتم، ۱۴۰۰، ص ۲۰۷.

۲. گفتنی است که هماهنگی رئیس‌جمهور با رهبری در انتخاب برخی از وزرا در هیچ اصلی از قانون اساسی نیامده و در اصل ۱۳۳ که درخصوص معرفی وزرای پیشنهادی است، صلاحیت انتخاب تماماً در دست رئیس‌جمهور است. بالاین‌حال، عرف سیاسی به‌صورت نانوشته، قید «لزوم مشورت با رهبری» را به اصل ۱۳۳ افزوده است.

۳. گرجی ازندریانی، *بازنگری در قانون اساسی*، پیشین، ص ۴۷.

منابع

کتاب

۱. گرجی ازندریانی، علی اکبر، *بازنگری در قانون اساسی*، تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۹.
۲. گرجی ازندریانی، علی اکبر، *مبانی حقوق عمومی*، تهران: جنگل، چاپ هفتم، ۱۴۰۰.

مقاله

۳. باباپور گل افشانی، محمد مهدی و محمد مهدی سلطانی، «بررسی بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: فرایند و دلایل تأخیر آن»، فصلنامه علوم سیاسی، دوره ۱۲، شماره ۳۵، ۱۳۹۵، صص ۱۵۷-۱۷۶.
۴. تقی زاده، جواد و معصومه فدایی جویباری، «بررسی اصل ۱۷۷ قانون اساسی با تأکید بر مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره ۱۶، شماره ۶۳، ۱۳۹۲، صص ۱۸۷-۲۱۲.
۵. علم الهدی، سید حجت الله و مصطفی منصوریان، «مبنا، ماهیت و تضمین محدودیت‌های بازنگری در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه دانش حقوق عمومی، دوره ۷، شماره ۱۹، ۱۳۹۷، صص ۱-۲۳.

References

Books

1. Albert, Richard, Ryan C. Williams and Yaniv Roznai (eds.). *Amending America's Unwritten Constitution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
2. Albert, Richard. *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions*, Oxford: Oxford University Press, 2019.
3. Cameron, Jamie. "Legality, Legitimacy and Constitutional Amendment in Canada", In: Albert, Richard and David R. Cameron (eds.). *Canada in the World: Comparative Perspectives on the Canadian Constitution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, PP 98-122. Doi: 10.1017/9781108333436.006.
4. Cepeda Espinosa, Manuel José and David Landau (eds.). *Colombian Constitutional Law: Leading Cases*, Oxford: Oxford University Press, 2017.
5. Dinan, John. *State Constitutional Politics: Governing by Amendment in the American States*, Chicago: University of Chicago Press, 2018.
6. Gorji Azandaryani, Ali Akbar, *Constitutional Amendment*, Tehran: Contemporary View, 2020. (In Persian)
7. Gorji Azandaryani, Ali Akbar, *Foundations of Public Law*, Tehran: Jungle, Seventh Edition, 2021. (In Persian)
8. Harding, Andrew. *The Constitution of Malaysia: A Contextual Analysis*, Oxford: Bloomsbury Publishing, 2012.
9. Lijphart, Arend. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, Second Edition, 2012.
10. Lutz, Donald S. *Principles of Constitutional Design*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
11. O'Brien, Derek. "Formal Amendment Rules and Constitutional Endurance: The Strange Case of the Commonwealth Caribbean", In: Albert, Richard, Xenophon Contiades and Alkmene Fotiadou (eds.). *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment*, Oxford: Hart Publishing, 2017, PP 293-314. Doi: 10.5040/9781509908288.ch-015.
12. Skeat, Walter A. *A Concise Etymological Dictionary of the English Language*, Oxford: Clarendon Press, 1885.

13. Thiruvengadam, Arun K. et al. *The Constitution of India: A Contextual Analysis*, Oxford: Hart Publishing, 2017.
14. Wright, Benjamin Fletcher. *Consensus and Continuity, 1776–1787*, Boston: Boston University Press, 1958.

Articles

15. alamolhoda, Sayyed Hojjatollah and Mostafa Mansourian, “The Basis, Nature and Guarantee of Revision Limits in the Constitution of the Islamic Republic of Iran”, *Quarterly Journal of Public Law Knowledge*, Volume 7, Issue 19, 2018, PP 1-23. (In Persian)
16. Babapour Gol-Afshani, Mohammad Mahdi And Mohammad Mahdi Soltani, “A Study of the Amendment of the Constitution of the Islamic Republic of Iran: The Process and Reasons for Its Delay”, *Political Science Quarterly*, Volume 12, Issue 35, 2016, PP 157–176. (In Persian)
17. Fombad, Charles Manga. “Some Perspectives on Durability and Change under Modern African Constitutions”, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 11, Issue 2, 2013, PP 382–413. Doi: 10.1093/icon/mot001.
18. Ginsburg, Tom and James Melton. “Does the Constitutional Amendment Rule Matter at All? Amendment Cultures and the Challenges of Measuring Amendment Difficulty”, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 3, 2015, PP 686–713. Doi: 10.1093/icon/mov041.
19. Jefferson, Thomas. “Letter to Samuel Kercheval, Monticello, July 12, 1816”, In: Ford, Paul Leicester (ed.). *The Writings of Thomas Jefferson*, Volume 12, New York: G. P. Putnam’s Sons, 1899.
20. Lukowski, Jerzy. “Machines of Government’: Replacing the Librum Veto in the Eighteenth-Century Polish-Lithuanian Commonwealth”, *The Slavonic and East European Review*, Volume 90, Issue 1, 2012, PP 65–97. Doi: 10.5699/slaveasteurorev2.90.1.0065.
21. Madison, James. “The Federalist No. 42,” In: Cooke, Jacob E. (ed.). *The Federalist*, Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 1961.
22. Taghi-Zadeh, Javad And Ma’soumeh Fada’ei Jouybari, “Review of Article 177 of The Constitution With an Emphasis on The Negotiations of The Constitutional Review Council”, *Legal Research Quarterly*, Volume 16, Issue 63, 2013, PP 187–212. (In Persian).

Legal Documents

23. Colombia, *Political Constitution of Colombia*, arts. 7, 8, 70, 72, 171, 246, and 330–331.
24. United States Congress, *S.J. Resolution 131*, 62nd Congress, August 5, 1912.

Internet Resources

25. Buckley, Chris. “How Xi Jinping Made His Power Grab: With Stealth, Speed and Guile”, *The New York Times*, March 7, 2018, Available at: <https://www.nytimes.com/2018/03/07/world/asia/china-xi-jinping-party-term-limit.html/>
26. “The U.S. National Archives and Records Administration”, *Amending America: Proposed Amendments to the United States Constitution, 1787 to 2014*, Dataset first published March 7, 2016, Available at: <https://www.archives.gov/open/dataset-amendments.html>
27. Way to Amend Constitution, *The New York Times*, August 6, 1912.